

Erfgoed

Als de dood ons treft

Uit elkaar glijdende handen: symbool voor eeuwige trouw of het elkaar loslaten. In de christelijke symboliek kan het ook verwijzen naar weerzien na de wederopstanding. Het gaat altijd om een mannenhand en een vrouwenhand, dit is te zien aan de versiering van de manchet.

Auteur: Elke Ramon, Gids Brugs Ommeland - Foto: Elke Ramon

Terwijl u dit leest, liggen 1 en 2 november alweer achter ons. Die dagen, waarop we traditioneel onze doden herdenken, zijn de dagen bij uitstek om even stil te staan bij het verleden, het leven en de dood. Uiteraard zijn onze gestorven geliefden de reden waarom we op die dagen de begraafplaatsen opzoeken, maar keek u al eens rond en stond u even stil bij oude, soms niet meer leesbare graven? Zeker op een oude begraafplaats valt heel wat grafkunst, symboliek, geschiedenis en volkskunde te ontdekken.

De dood maakt onlosmakelijk deel uit van het leven, maar we denken er liever niet over na en worden er zeker niet graag mee geconfronteerd. Dit was niet altijd zo, het omgaan met overledenen veranderde constant doorheen de geschiedenis: van de uitvoering klaarmaken voor de reis naar het hiernamaals (Egyptenaren), over de angst voor de doden die niet tot rust komen (Romeinen), tot de hoop op de verrijzenis (christenen).

Het geloof in de verrijzenis of wederopstanding was essentieel binnen het christendom en sommige graven verwijzen hier nog expliciet naar. In tegenstelling tot vandaag, waar crematie steeds meer en meer de regel wordt, was het in het verleden met het

oog op de wederopstanding noodzakelijk dat het lichaam intact zou blijven. Begraven worden in een graf was dan ook de enige denkbare mogelijkheid. Minstens even belangrijk was de richting waarin de dode begraven werd. Om bij het laatste oordeel en de wederopstanding Christus' komst in het oosten (daar waar de zon opkomt) te zien, werd de overledene begraven met de voeten naar het oosten en de schedel naar het westen. Een priester daarentegen moest zijn volk leiden en werd omgekeerd begraven: met de schedel naar het oosten. Deze richting van de graven werd in de loop van de tijd steeds meer verlaten, maar ze is heel vaak terug te vinden in oudere kerken waar nog grafzerken in de vloer zichtbaar zijn.

Op sommige graven wordt heel duidelijk verwezen naar de verrijzenis, hier met tekst en opgaande zon.

Afgebroken zuil: verwijst naar het jeugdige/te vroege of het plotse afbreken van het leven.

Asurne (vaak bovenop een pilaar): symbool voor dood en rouw, soms gesluisd, wat het afdekken van het leven symboliseert.

Binnen oude kerken vindt men soms nog grafzerken terug. Al in de middeleeuwen wou een gelovige zo dicht mogelijk bij het altaar of de relikwie van de heilige die in de kerk aanbeden werd begraven worden. De Kerk wilde dit enerzijds al vanaf de 6de eeuw verbieden, maar haalde hier toch ook zijn voordeel uit: enkel de rijken en geestelijken hadden recht op dit privilege, de armere bevolking werd buiten de kerk begraven. Begraven worden in de kerk bracht echter problemen met zich mee: graven werden snel gemaakt, het liep soms mis met de stevigheid van de wanden en de grafstenen durfden al eens te verzakken. Door de kieren die hierbij ontstonden, kwam de lijkgeur soms de kerken binnen en al snel leidde dit tot de uitdrukking 'rijke stinkers'.

Buiten de kerk begraven worden was ook al geen voordeel. In tegenstelling tot onze huidige begraafplaatsen, waren de middeleeuwse kerkhoven geen serene plaatsen. Het kerkhof had vele functies zoals bv. een boomgaard of open ruimte waar dieren rondliepen zijn, een plaats waar soms recht werd gesproken of zelfs handel werd gedreven. Het was ook niet ongewoon dat menselijke resten of beenderen naar boven kwamen en de aanwezigheid van dieren was hier dan ook niet vreemd.

Met onze huidige kennis weten we dat het begraven van doden in steden grote problemen met zich meebracht. Het lijkvocht kwam in het grondwater terecht en ziektes konden zich vrij verspreiden. In de periode van de verlichting, die ruwweg samenvalt met de 18de eeuw, groeide het besef dat het begraven in kerken en in dicht bevolkte steden ongezond was en de aanwezigheid van lijken in de stad mee ziekten veroorzaakte. Keizer Jozef II was destijds soeverein

der Oostenrijkse Nederlanden en vaardigde, als fervent voorstander van de verlichting, op 26 juni 1784 een edict uit dat het begraven binnen de stads- en kloostermuren verbod. Lodewijk XVI had hem dit (vruchteloos) in 1776 voorgedaan.

Tegen het edict werd fel geprotesteerd. De Kerk zag zich genoodzaakt om begraafplaatsen buiten de stad aan te leggen, iets wat een behoorlijke financiële aderlating betekende, en ze vond in haar protest een medestander in de behoudsgezinde bevolking. Er wordt beweerd dat het niet ongewoon was dat lijken opnieuw opgegraven werden om ze binnen de stadsmuren te herbegraven. De situatie werd zo erg dat men zich genoodzaakt zag de doden 's nachts te begraven om zo de protesten te ontlopen. De Vlamingen waren zo moeilijk te overtuigen dat Napoleon in 1804 besloot het begraven binnen de steden nogmaals te verbieden. En waar niemand voordien behoorlijk in geslaagd was, slaagde Napoleon wel. Op die manier ontstonden de begraafplaatsen die niet gebonden waren aan een kerk. Het woord kerkhof wordt dan ook enkel gebruikt voor begraafplaatsen in de nabijheid van een kerk.

Het begraven buiten de toenmalige steden en stadsmuren werd vanaf 1784 een feit. Zowel op de kerkhoven als op dergelijke begraafplaatsen kan men prachtige graven terugvinden. Een aantal van die graven zijn voorzien van het opschrift 'eeuwige vergunning'. De familie van de overledene drukte hiermee de wens uit dat de overledene voor eeuwig herdacht werd. Wie geen eeuwige vergunning wou of kon betalen, koos voor een concessie van een aantal jaar. Vaak werd dit kosteloos toegestaan voor 10 jaar, sommige gemeenten kozen voor vergunningen van 20 en/of 50 jaar.

De eeuwige vergunning drukt de wens uit dat de overledene voor altijd wordt herdacht en herinnerd.

De eeuwige vergunning werd in 1971 afgeschaft. We kunnen het als een zegen beschouwen dat de eeuwige vergunning bestond, anders waren heel wat oude graven verdwenen, maar door de afschaffing ervan zijn in de periode na 1971 heel wat oude en waardevolle graven verdwenen. In gemeenten waar geen middelen voorradig waren om graven te verwijderen, of er geen noodzaak voor het vrijmaken van ruimte bestond of waar eeuwige vergunningen vervangen werden door 50-jarige concessies, werden graven ongemoeid gelaten. Een voordeel, want het zijn net die graven die een belangrijk onderdeel van ons funerair erfgoed vormen.

Het veelvuldig verdwijnen van oude graven bracht in de jaren 80 en 90 een tegenbeweging op gang en de toen ontstane vzw Epitaaf probeerde een draagvlak te creëren voor het behoud en onderhoud van begraafplaatsen. Met resultaat: de Vlaamse overheid keurde op 16 januari 2004 het 'Decreet op de begraafplaatsen en de lijkbezorging' goed, waar in artikel 26, §2 bepaald wordt dat de gemeenten een lijst moeten opmaken met graven van lokaal historisch belang. Deze lijst staat garant voor het behoud van de graven, want de gemeente moet ze onderhouden ook al is de concessie vervallen. Het lokaal historisch belang kan van kunsthistorische en/of cultuurhistorische aard zijn. Onder dat laatste kan bv. een beschrijving van de graven van belangrijke figuren uit de gemeente vallen. Denk hierbij niet enkel aan edellieden, politici of sportfiguren, maar eveneens aan typische volksfiguren. Ook in kunsthistorisch opzicht zijn begraafplaatsen erg belangrijk en vindt men, zeker op oude begraafplaatsen, een variatie aan materialen, bouwstijlen en symboliek terug. Sta bij een volgend bezoek eens stil bij een rijkelijk versierd graf en laat de symboliek tot jechoordingen. Wie weet ontdek je zo het graf van een belangrijke overledene.

Veel oude grafzerken zijn uit blauwe hardsteen gemaakt, een robuust en weerbestendig materiaal, maar hier en daar vindt men op oude begraafplaatsen ook nog de typische gietijzeren kruisen terug. De oorsprong van de meeste modellen ligt in de tweede helft van de 19de eeuw en ze waren nog tot in de jaren 40 bij dezelfde producent te verkrijgen, nl. Nestor Martin, het merk dat in onze contreien vooral voor gietijzeren kachels bekend stond.

Gietijzeren kruisen werden meer dan 100 jaar lang vervaardigd.

De meeste modellen zijn geïnspireerd op de neogotiek en er wordt volop gebruik gemaakt van christelijke en funeraire symboliek. Onder een lijdende Christusfiguur aan het kruis zien we vaak engelen of Maria en Johannes de evangelist. De calvarie is trouwens als beeldengroep ook heel vaak op begraafplaatsen terug te vinden.

Een calvarie wordt op veel begraafplaatsen op het eindpunt van de toenmalige hoofdas ingeplant, zodat de blik van de bezoeker er naartoe getrokken wordt.

Engel: de engel is de begeleider van de ziel van de overledene naar het hiernamaals. Engeltjes komen frequent voor bij graven van kinderen en verwijzen naar de onschuld van het kind.

Kelk (met hostie): symbool voor de eucharistie, komt bijna uitsluitend voor op priestergraven.

De kruisen op de begraafplaats zijn niet de enige graftekens van het neogotische type. De neogotische (bouw)stijl is een typische stijl van de 19de eeuw die vanuit een romantische belangstelling voor de middeleeuwen teruggrijpt naar de gotische bouwkunst van weleer. Daar waar neogotiek zeer populair was bij katholieken, valt de neoclassicistische stijl veel meer in de smaak bij liberalen. Dit valt eveneens op in de stijl van de grafzerken.

Samen met de bouw- en kunststijl evolueert de stijl van de grafzerken. In het begin van de 20ste eeuw komt de art nouveau op, sterk door de natuur geïnspireerd en met vloeiende lijnen. Deze kent een einde bij het uitbreken van de eerste wereldoorlog en wordt dan vervangen door de art deco, een stijl die dan weer door geometrie gekenmerkt wordt. De tweede wereldoorlog betekent het einde van de art deco. Wanneer men naar de sterfdatum van de overledene kijkt, kan men vaak de overeenkomstige stijl uit die periode afleiden, ook al speelt de persoonlijke voorkeur van de nabestaanden natuurlijk ook een rol.

Met de tijd worden de graven soberder. Hier en daar vindt men op begraafplaatsen nog eens een grafzerk terug die versierd is met kleine mozaïekjes, typerend voor de jaren 60 en 70. Ze vormen een minderheid tussen de talrijke graven in graniet die de laatste decennia zo populair werden. Ongetwijfeld speelde de duurzaamheid en het onderhoudsvriendelijk karakter van dit materiaal een rol. We zoeken onze overledenen nog op, maar onze tijd wordt steeds beperkter, dus het mag allemaal wat praktischer zijn. De tijdgeest verandert en onze omgang met de dood verandert mee. Het begraven van het lichaam wordt langzamerhand verdrongen door crematie en zo ontstaan specifieke urnenwanden en -graven, het gebruik van strooiweiden en begraafbossen of wordt de urne soms in een bestaand graf bijgezet.

Bij oude graven zijn het, naast bouwstijl en historiek, vooral de symbolen die dit erfgoed zo boeiend maken. Grfsymboliek is niet meer van deze tijd, we zijn er nog nauwelijks mee vertrouwd. Het

traditionele R.I.P. wordt nog herkend en hoewel vaak de Engelse versie 'rest in peace' wordt aangehaald, vindt het toch zijn oorsprong in het Latijnse 'requiescat in pace'. De betekenis is in beide talen gelijkaardig: moge hij/zij in vrede rusten. R.I.V. komt minder voor, maar staat dan weer voor 'rust in vrede'.

Het zal niet verbazen dat de verklaring voor veel afkortingen en symbolen op graven in het christendom gezocht moet worden of uit het Latijn afkomstig zijn. Zo staat de afkorting DOM voor 'Deo Optimo Maximo' (aan God, de beste en hoogste, gewijd) en INRI boven de crucifix staat voor 'Iesus Nazarenus Rex Iudaeorum' (Jezus van Nazareth, koning der Joden).

Er wordt niet alleen teruggegrepen naar het Latijn. De letters Alfa en Omega staan als eerste en laatste letter van het Griekse alfabet symbool voor God als begin en einde van de kosmos. De grondslag voor deze symboliek is terug te vinden in de bijbeltekst "Ik ben de Eerste en Ik ben de Laatste; buiten Mij is er geen God." (Jesaja 44:6). De beide letters werden veel gebruikt om aan te duiden dat de overledene in God zijn begin- en einddoel zag.

De Griekse letters Alfa en Omega als symbool voor God als begin en einde van de kosmos.

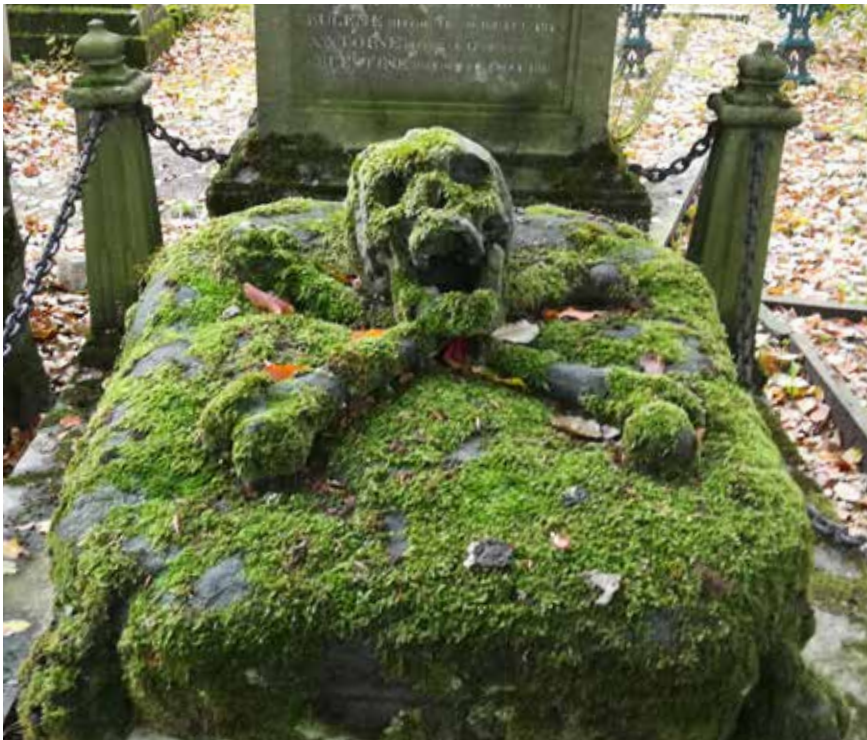
Omgekeerde fakkel: symbool van het uitdovend licht, het uitdovend leven.

Ouroboros, de slang die zichzelf in de staart bijt: symbool van onsterfelijkheid en reïncarnatie.

Passer en winkelhaak: veelal symbolen van vrijmetselarij, maar ook van een architect. De passer verwijst naar het spirituele, de winkelhaak naar het materiële. De naar elkaar geopende winkelhaak en passer leggen een brug tussen het onuitsprekelijke (spirituele) en het bekende (materiële).

Schedel (eventueel met gekruiste beenderen): wijst op de sterfelijkheid.

Zandloper: verwijst naar de vergankelijkheid van het leven en het naderen van het stervensuur. De gevleugelde zandloper is correct weergegeven als er zowel een vleermuis- als duivenvleugel aanwezig is. De eerste verwijst naar de nacht, de tweede naar de dag. Dit staat symbool voor de tijd tussen leven en dood. Vaak vinden we zandlopers terug met enkel vleermuisvleugels of enkel duivenvleugels.

Misschien minder te achterhalen, maar minsten zo boeiend, zijn de symbolen die uitgebeeld worden door menselijke figuren, dieren, planten, gebruiksvoorwerpen... Zo worden graven vaak versierd met bloemen. Zij staan symbool voor de ziel die zich opent voor God, net zoals een bloem zijn hart opent naar de zon. Klimop staat als groenblijvende plant symbool voor de onsterfelijkheid en het eeuwig leven. Dit verwijzen naar het eeuwige leven wordt trouwens niet enkel op graven zelf aangeduid, ook bepaalde beplanting op begraafplaatsen heeft een symbolische betekenis. Een taxusboom staat symbool voor onsterfelijkheid en het onvergankelijke. Dit heeft de boom te danken aan zijn blijvend groen uitzicht en zijn harde houtsoort. Onder de taxus werden in Engeland vaak rituele bijeenkomsten gehouden en de heilige boom werd als poort naar de spirituele wereld aanzien. Op kerkhoven plantte men taxusstekjes om overledenen te

helpen bij het vinden van hun weg naar het hiernamaals. Een mooie gedachte, zowel in droevige als minder droevige tijden.

Andere symbolen

- **Boek:** verwijst naar het levensboek, waarin alle daden opgetekend worden.
- **Klimop:** verwijst naar het eeuwig leven en verbondenheid tot in de dood, herdenkt eeuwige vriendschap.
- **Krans van immortellen:** de cirkel staat symbool voor eeuwigheid en volmaaktheid, immortellen zijn gele droogbloemen, vanaf 1820 bijna uitsluitend voor funerair gebruik gekweekt. De stenen versie is zeker onvergankelijk.
- **Krans van laurierbladeren:** verwijst naar onvergankelijkheid, het eeuwig leven, roem en eerbetoen.
- **Palmtak:** symbool van de overwinning op de dood.

- **Papaver:** symbool voor de eeuwige slaap, de onherroepelijke dood.
- **Rechtopstaande fakkel:** symbool van een vrijzinnige levensopvatting.
- **Staf van Aesculapius (staf met slang er om heen gekronkeld):** verwijst naar de god van de geneeskunde, komt voor op graven van artsen en apothekers.
- **Uil:** aankondiger van de dood, maar ook symbool van wijsheid.
- **Zeis:** symboliseert de onverbiddelijkheid van de dood, het doorsnijden van de levensdraad. ■